

УДК 94(430) «15»

Сергій Каріков*

ДИНАМІКА ПОШИРЕННЯ ЛЮТЕРАНСТВА В НІМЕЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI ст. ЯК СКЛАДОВА КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

Статтю присвячено територіальному аспекту лютеранської конфесіоналізації в Німеччині. Визначено головні напрями політики місцевої влади. Автор робить висновок щодо зв'язку успіхів лютеранства з посиленням князівської влади у таких регіонах, як Саксонія, Бранденбург, Вюртемберг, та деяких імперських міст (зокрема, Нюрнберга, Франкфурта-на-Майні).

Ключові слова: Конфесіоналізація; лютеранство; влада; територія; церква.

Статья посвящена территориальному аспекту лютеранской конфессионализации в Германии. Определены главные направления политики местной власти. Автор делает выводы относительно связи успехов лютеранства с усилением княжеской власти в таких регионах, как Саксония, Бранденбург, Вюртемберг, и некоторых имперских городов (в частности, Нюрнберга, Франкфурта-на-Майне).

Ключевые слова: Конфессионализация; лютеранство; власть; территория; церковь.

The article is devoted to the territorial aspect of lutheran confessionalization in Germany. The main directions of policy of local authorities are defined. The conclusion about connections of successes of lutheranism with strengthening of princes' power in Saxony, Brandenburg, Württemberg and some imperial free cities as Nuremberg and Frankfurt am Main is done.

Key words: Confessionalization; lutheranism; authority; territory; church.

В історії Німеччини конфесіоналізація є процесом, зміст якого пов'язує епоху Реформації з подальшими подіями XVI ст. у єдине ціле. Саме в часи Реформації були закладені підвалини, на яких розпочалися масштабні трансформації в усіх сферах життя Німеччини раннього Нового часу. Стрижнем цих подій стала конфесіоналізація – процес утвердження протестантських церковних організацій та оновлення католицизму в умовах релігійного розколу німецького суспільства, пов'язаний зі змінами в соціально-економічному, політичному, культурному житті.

Важливим напрямом конфесіоналізації дослідники визначають територіалізацію, яку зазвичай характеризують як процес зміцнення позицій місцевої влади. Поняття територіалізації розглядали у своїх працях такі німецькі дослідники, як Е.В. Цесден, Х. Клоетінг, Г.Р. Шмідт, Ф. Пресс. Вони визначили такі її риси, як розмежування євангелічних та католицьких територій¹, юридичне обґрунтування

* *Каріков Сергій* – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (Харків).

претензій князів на вирішення церковних питань², заходи одержавлення церковної сфери³, зародження в межах територій абсолютистських тенденцій⁴. У вітчизняній історіографії до цього питання звернувся В. Дятлов, приділивши увагу його зв'язку з позиціями радикальних реформаторів в окремих регіонах Німеччини⁵. Н. Подаляк схарактеризувала деякі особливості процесу Реформації для північно-німецьких міст – членів Ганзи⁶. Однак визначення історичного змісту територіалізації, враховуючи ситуацію політичної роздробленості німецьких земель, передбачає більш детальну її характеристику стосовно різних регіонів.

У зв'язку зі з'ясуванням змісту територіалізації зберігає актуальність і проблема динаміки цього процесу. У межах статті зосереджуємося на розгляді поширення лютеранства в Німеччині у XVI ст. – від виступу Мартіна Лютера з «95 тезами» (1517) як початку Реформації до остаточного закріплення ключових положень євангелічного віровчення внаслідок прийняття «Книги згоди» (1580). Висвітлення лютеранської конфесіоналізації дозволить відповісти на питання, населення яких німецьких територій відіграло найбільш активну роль у євангелічному русі, визначити, якими причинами була зумовлена ця активність на різних етапах конфесіоналізації, які особливості і наслідки вона мала.

Природно, що дослідники початкового етапу Реформації не можуть оминати увагою Віттенберг – місто, яке відіграло ключову роль у подіях євангелічного руху. Визначаючи передумови майбутнього утвердження Віттенберга в якості центру Реформації, передусім слід назвати заснування університету в 1502 р. На цей час у німецьких землях поширилося вчення гуманізму; це зумовило сильні гуманістичні впливи і в новому навчальному закладі. На запрошення саксонського курфюрста Фрідріха III сюди прибули, зокрема, професор медицини Мартін Полліх, видатний ритор Герман фон дер Буш, теолог Йоганн фон Штаупіц, який пізніше став духовним наставником молодого Лютера⁷. Таким чином, Віттенберзький університет від самого початку існування виявився менш пов'язаним із середньовічними традиціями, ніж давні центри вищої освіти в Німеччині – Кельнський та Інгольштадтський університети, у яких позиції вищого католицького духовенства були сильнішими. Гуманістичні впливи зближували Віттенберг з більш молодими університетськими центрами Німеччини, до яких належали Росток, Лейпциг, Ерфурт, Грейфсвальд. У цих містах університети були засновані в XV ст. і також відіграли активну роль у гуманістичному русі.

Виступ професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера з «95 тезами» в 1517 р. став початком розгортання Реформації як ідейного руху проти панування Римсько-Католицької Церкви. Хоча до початку 20-х рр. XVI ст. у Німеччині ще не відбувалося реформування богослужіння, закриття монастирів та інших перетворень церковної організації, саме в цей час було закладено підвалини цих майбутніх трансформацій.

Після Вормського рейхстагу 1521 р. відбулася остаточна поляризація двох сил – євангелізму і католицизму. Реформація перетворилася з ідейного на масовий суспільно-політичний рух. Основними засобами її поширення стали євангелічна проповідь і «летючі листки». У першій половині 20-х рр. XVI ст. євангелічні пере-

творення вийшли за межі Віттенберга. Вони охопили не лише низку міст Північної і Центральної Німеччини, де знайшли підтримку бюргерства (Брауншвейг, Хільдесхайм, Гамбург, Любек, Магдебург), але поширилися й у церковних володіннях. Зокрема, гросмейстер Німецького ордена Альбрехт Бранденбурзький у 1523 р., порадившись з Лютером, запросив до Пруссії доктора Йоганна Брісмана, який 27 вересня виголосив в соборі Кенігсберга першу євангелічну проповідь⁸.

Надалі поширення Реформації в цьому регіоні активізувалося завдяки підтримці єпископа Георга фон Поленца, пов'язаного з Альбрехтом дружніми стосунками. Вже наприкінці 1523 р. він розпочав регулярні євангелічні проповіді в Кенігсберзі, незважаючи на протидію католицької верхівки. Врешті-решт у справу втрутився папа Климент VII, чий легат кардинал Кампеджіо у грудні 1524 р. привіз наказ про заборону Реформації в орденських землях⁹. Проте папська ворожість не зупинила поступу євангелічного руху у Пруссії. Для запобігання подальшому втручання римської курії у місцеве життя Лютер порадив Альбрехту перетворити територію ордена на світське герцогство¹⁰. Після цього в 1525 р. Альбрехт прийняв лютеранство. 10 грудня 1525 р. було затверджено «Статті про церемонії», які офіційно дозволяли здійснювати на території герцогства євангелічне богослужіння¹¹. Таким чином, Пруссія стала євангелічною територією. Вона може бути визначена як приклад «ранньої територіалізації», оскільки вирішальну роль в утвердженні Реформації тут відіграла саме територіальна влада.

Після завершення Селянської війни 1524–1525 рр. і розгрому прибічників Томаса Мюнцера було серйозно послаблено радикальні течії Реформації в Німеччині. Водночас посилилися позиції бюргерського та князівського таборів. У 1526 р. за домовленістю між Мартіном Лютером і курфюрстом Йоганном у Саксонії було розпочато візитації парафій¹². У тому ж 1526 р. ландграф Філіп Гессенський здійснює Реформацію у своїх володіннях. При цьому учасники Хомберзького синоду, на якому було ухвалено запровадження євангелічного богослужіння в Гессені, відкинули ідею автономії общин у релігійних питаннях і підтримали саксонську модель регулювання світською владою церковного життя¹³. Головним засобом цього регулювання в Гессені, як і у Саксонії, стали регулярні візитації. Протягом їх здійснення на території ландграфства були здійснені ліквідація всіх монастирів, секуляризація їх майна і реорганізація системи соціального забезпечення¹⁴. У 1528 р. цьому прикладу наслідував ще один територіальний правитель – маркграф Георг Бранденбург-Ансбахський¹⁵.

На рубежі 20–30-х рр. XVI ст. відбувалося подальше піднесення лютеранства. Зокрема, в Південно-Західній Німеччині центром євангелічного руху став Нюрнберг. Значну роль у поширенні Реформації в цьому місті відіграли міський синдик Лазарус Шпенглер, який підтримував активне листування з Лютером, і відомий лютерівський соратник проповідник Венцеслаус Лінк. Хоча проти лютеранства виступили деякі авторитетні особи (зокрема, абатиса жіночого монастиря св. Клари Карітас Піркгеймер)¹⁶, більшість бюргерів підтримало євангелічний рух. Завдяки їх активності Нюрнберг перетворився на провідний центр Реформації у Франконії¹⁷. Подібну роль в Ельзасі відігравав Страсбург, де Реформація здобула підтримку

впливового міського радника Йоганна Штурма, а у Вюртемберзі – Ульм, де на боці євангелізму активно виступив Бернгард Бессерер (він був одним з міських делегатів на Другому Шпеєрському рейхстагу)¹⁸. Саме згадані три міста, разом із курфюршеством Саксонським і ландграфством Гессенським, виступили ініціаторами політичного об'єднання євангелічних територій – Шмалькальденського союзу.

Динамічному поширенню лютеранства на місцях сприяли і євангелічні церковні статути, масове запровадження яких в різних територіях Німеччини було розпочато з кінця 20-х рр. XVI ст. Внаслідок цього «вертикальний вплив» Реформації доповнювався «горизонтальним впливом» (за термінологією Р. Розіна)¹⁹. Реформація поширювалася не тільки за напрямом «Віттенберг – території», але й від центрів цих територій до їх периферії (від міст до сіл).

Подіями, що консолідували євангелічний рух і водночас посприяли переважанню в ньому князівського табору, стали розробка Філіпом Меланхтоном Аугсбурзького віросповідання навесні 1530 р. й оформлення Шмалькальденського союзу п'яти євангелічних територій та чотирнадцяти міст, яке відбулося 27 лютого 1531 р.²⁰. Показово, що найбільш активну участь у його подальшій діяльності брали лідери князівської Реформації – ландграф Філіп Гессенський і курфюрст Йоганн Фрідріх Саксонський. На той час саме в їх володіннях лютеранство поширювалося найбільш динамічно; інші території долучалися до нього повільніше. В одних випадках це було пов'язано із територіальною близькістю до володінь князів – прибічників католицизму (зокрема, для міст Нижньої Саксонії – до земель герцога Генріха Брауншвейзько-Вольфенбюттельського). В інших випадках спостерігався розкол серед суспільства певних територій: євангелічне угруповання (здебільшого представлене бюргерством і дворянством) стикалося з активною протидією католицького табору (переважно – міського патріціату). Яскравими прикладами такого протистояння є боротьба в баварських містах²¹.

Незважаючи на ці перешкоди, у 30-х – першій половині 40-х рр. XVI ст. поширення євангелізму в нових територіях тривало досить успішно. В цей час утвердження євангелічних церковних статутів відбувається, зокрема, в таких значних імперських містах, як Любек (1531), Ульм (1531), Аугсбург (1534), Бремен (1534), Ганновер (1536), а також в Ангальті (1534), Померанії (1534–1535), Вюртемберзі (1536), Мекленбурзі (1534–1540), Шлезвіг-Голштинії (1536–1542)²². Надалі згідно з принципами цих статутів здійснювалося реформування місцевої церковної організації (призначення проповідників та шкільних учителів, регламентація їх обов'язків і матеріального забезпечення) та змісту богослужіння (відправа Хрещення та Причастя за лютеранським обрядом, виконання євангелічних духовних пісень общиною). Провідну роль у регламентації цих питань відігравала місцева влада. Однак при цьому зберігався тісний зв'язок євангелічних міст і територій із провідним центром лютеранства: у ряді випадків авторами церковних статутів були саме запрошені з Віттенберга теологи. Серед них слід відзначити активність Йоганна Бугенхагена, який за період 1528–1544 рр. підготував євангелічні статути Брауншвейга, Гамбурга, Любека, Померанії, Шлезвіг-Голштинії, Брауншвейг-

Вольфенбюттеля, Хільдесхайма, а також на запрошення короля Крістіана III узяв участь у здійсненні Реформації в Данії²³.

На особливу увагу при розгляді динаміки лютеранства в цей час заслуговує його поширення в територіях, що перебували під безпосередньою владою курфюрств – адже саме ці найбільш могутні князі Священної Римської імперії вели активну політичну боротьбу, від якої значною мірою залежали успіхи та поразки Реформації. Крім Йоганна Фрідріха Саксонського, на боці лютеранства на цей час виступив курфюрст Бранденбурга Іоахім II (1535–1571). Однак у його володіннях, за виразом В.-Д. Хаушільда, Реформація просувалася «середнім шляхом між Римом та Віттенбергом»: запровадження причащення за євангелічним зразком поєднувалося зі збереженням багатьох католицьких церемоній і свят²⁴. Крім того, Іоахім II активно здійснював секуляризацію, прагнучи посилити вплив територіальної влади на церковні справи. Важливим засобом цієї політики стали візитації, які було розпочато після прийняття Бранденбурзького церковного статуту 1540 р.

У другій половині 40-х рр. XVI ст. в німецьких землях відбулася низка подій, що зумовили подальші територіальні зміни у процесі конфесіоналізації. Безумовно, несприятливу роль для євангелізму на цьому етапі відіграли такі події, як смерть Мартіна Лютера і поразка протестантів у Шмалькальденській війні. Наслідком цього стало прийняття Аугсбурзького інтериму, яким зміст лютеранства фактично зводився до окремих моментів – причащення мирян під двома видами і скасування целібату²⁵. Віттенберг потрапив під контроль нового курфюрста – Моріца Саксонського, який на цей час підтримав імператорську партію. З іншого боку, ці удари не стали для прибічників лютеранства фатальними саме через те, що Віттенберг уже не був єдиним форпостом євангелізму. На цей час лютеранство уже утвердилося в різних регіонах Німеччини. Проти Аугсбурзького інтериму виступили як північнонімецькі міста, так і території Південно-Західної Німеччини. Цим пояснювався його нетривалий термін дії: у 1552 р., після перемоги протестантів у «князівській війні», інтерим було скасовано.

Територіальне поширення Реформації у 20–50-х рр. XVI ст. поєднувалося з поглибленням її змісту – з ідейного руху вона перетворилася на вагомий чинник соціальних перетворень. Ранній антикатолицький рух сформулював нові вчення й доктрини, втілення в життя яких відбувалося у процесі конфесіоналізації, інституціонального оформлення реформаційної програми. Відтепер територіальний поділ конфесій, лютеранської та католицької, залежав головним чином від сили політичних союзів і угруповань, від князівської політики²⁶. Однак, хоча в часи пізньої Реформації провідну роль у її поширенні стали відігравати князі і магістрати, а участь общин у реформуванні церковного життя виявилася обмеженою, вона все ж не була зведена нанівець. Для визначення характеру лютеранської конфесіоналізації звернемося до регіональних особливостей цього процесу в середині – другій половині XVI ст.

Після укладання Аугсбурзького релігійного миру лютеранство в межах Священної Римської імперії стає офіційно визнаною конфесією. Внаслідок цього фактичне верховенство територіальної влади в церковних питаннях тепер було

закріплене й юридично. Воно характеризувалося трьома головними аспектами: контроль форми та змісту богослужіння, нагляд за церковним майном і матеріальним забезпеченням священнослужителів; перевірка моральності проповідників та мирян²⁷. Фактично контролю політичної влади могли бути піддані всі сфери суспільного життя.

Територіальна організація лютеранства тепер посилюється все в більшій кількості центрів. Зокрема, в Саксонсько-Тюрінзькому регіоні важливу роль у поширенні лютеранства, поряд із Віттенбергом, почала відігравати Єна. Це місто, яке належало ернестинській лінії правлячої в Саксонії династії Веттінів, вже на початку 20-х рр. XVI ст. стало центром активних реформаційних виступів бюргерства²⁸. На той час, однак, євангелічний рух в Єні ще був тісно пов'язаний з Віттенбергом. Важливим чинником подальшого зростання потенціалу Єни як регіонального центру євангелізму в герцогстві Саксонському стало заснування університету: у 1558 р. імператор Фердинанд I надав місту цю привілегию²⁹. До Єни перебралися такі відомі віттенберзькі теологи, як Матіас Флакк, Ніколас фон Амсдорф. Вони належали до партії гнезіолютеран, які прагнули зберегти учення Лютера без змін.

У 50–70-і рр. XVI ст. протистояння між гнезіолютеранами та філіпістами (послідниками Філіпа Меланхтона, які в окремих моментах зближувалися з кальвінізмом, – Георгом Майором, Юстусом Меніусом) загострилося, загрожуючи розколом усього лютеранства. Євангелічні теологи не виробили спільної позиції з питань визнання ролі милості Божої як основи спасіння людської душі, образу присутності Христа у Причасті, відносин між церковною і світською владою³⁰. Не вдалося досягти згоди ані на з'їзді у Вормсі у вересні 1557 р., ані на зустрічі князів у Наумбурзі в 1561 р. Після смерті Меланхтона філіпізм набув офіційного визнання в курфюршестві Саксонському, Бранденбурзі, Померанії, Шлезвіг-Голштінії³¹.

Подолання конфлікту відбувалося в декілька етапів; у ньому взяли участь представники як лютеранської церковної організації, так і світської влади. Вюртемберзький герцог Крістоф (1550–1568), прагнучи подолати розкол, доручив своєму раднику Якобу Андреа (професору теології в Тюбінгенському університеті) підготувати проект статей із викладом принципів євангелічного віросповідання, що й було здійснене протягом 1568–1570 рр. Документом подібного змісту став і «Корпус доктрин», підготований брауншвейзьким суперінтендентом Мартіном Хемніцем протягом 1564–1576 рр. Спочатку ця праця набула чинності у Брауншвейзі, а після запровадження лютеранства у герцогстві Брауншвейзько-Вольфенбюттельському (1569) – у межах всієї території. Відіграло роль і особисте втручання саксонського курфюрста Августа, який в 1574 р. звільнив з посад декількох впливових прибічників філіпізму, а згодом виступив як посередник у примиренні двох угруповань. Він виступив із пропозицією об'єднання текстів, підготованих теологами південнонімецьких і північнонімецьких територій, у єдиній віросповідній книзі. Проект цього документа було розглянуто на церковному конвенті в Торгау в 1576 р. і прийнято за основу. Після доопрацювання лютеранськими теологами цей документ було ухвалено в Берге у травні 1577 р. як «Формулу

згоди», а в 1580 р. урочисто затверджено у зв'язку з п'ятдесятирічним ювілеєм Аугсбурзького віросповідання як «Книгу згоди»³².

Процес розробки «Формули згоди», на ґрунті якої було підготовлено «Книгу згоди», свідчив про те, що в середовищі лютеран уже склалася власна інтелектуальна еліта. Це було пов'язано з подальшим розвитком територіальних центрів вищої освіти. Так, крім Віттенберга і Єни, у XVI ст. університети були створені і в інших лютеранських територіях: у ландграфстві Гессенському – в Марбурзі (1527), у герцогстві Прусьському – в Кенігсберзі (1544), у герцогстві Брауншвейзько-Вольфенбюттельському – в Хельмштедті (1576). Важливим центром лютеранської ортодоксії наприкінці XVI ст. став також теологічний факультет Тюбінгенського університету у Вюртемберзі.

Діяльність університетів забезпечувала подальшу позитивну динаміку лютеранства, його територіальне поширення. За межами Саксонії лютеранство мало найбільші успіхи у Бранденбурзі, Пруссії, Вюртемберзі, Брауншвейг-Вольфенбюттелі, містах Північної Німеччини. Це пояснювалося як позиціями правителів цих територій – прибічників євангелізму, так і активністю місцевого населення. Зокрема, у Вюртемберзі вирішальним чинником утвердження лютеранства стала політика герцога Крістофа. За часів його правління було запроваджено нову систему управління територіальною церковною організацією: вона поділялася на 23 суперінтендентства, керівники яких здійснювали регулярні візитації парафій і водночас підпорядковувалися контролю чотирьох генеральних суперінтендентів. Реформування церковного та шкільного життя герцогства відбувалося на ґрунті положень Вюртемберзького церковного статуту 1559 р., розробленого відомим теологом Йоганном Бренцем³³.

З іншого боку, в ганзейських містах поширення лютеранства було пов'язане з боротьбою міських общин за здійснення демократичних перетворень. Тому утвердження євангелізму сприяло обмеженню влади патриціату в таких містах, як Росток, Вісмар, Любек. Аналогічні події відбувалися у Вестфалії, де Реформація утвердилася в Зоесті та Оснабрюці³⁴. Зуміли відстояти свою політичну самостійність і такі великі міста – центри лютеранства, як Нюрнберг і Франкфурт-на-Майні. Зокрема, другий з них наприкінці XVI ст. зумів перебрати на себе функції торговельного посередника між Західною та Східною Німеччиною. Цьому сприяли не тільки вигідне географічне розташування Франкфурта, але і приплив до нього у 70–80-х рр. XVI ст. купців та ремісників з розореної іспанцями Фландрії; внаслідок цього у місті поживалося ювелірне виробництво і торгівля шовком³⁵. Спільність віросповідання, таким чином, позитивно впливала і на розвиток соціально-економічних відносин.

У зв'язку з цим, оцінка Г.Р. Шмідтом всієї лютеранської конфесіоналізації в Німеччині XVI ст. в аспекті «територіалізм проти комуналізму»³⁶ є не досить переконливою. Навіть у часи пізньої Реформації і після укладання Аугсбурзького релігійного миру лютеранство продовжувало знаходити підтримку як «згори», так і «знизу» – не тільки в ганзейських містах, але й у Франконії, Пфальці.

Боротьба представників влади з общинами у Німеччині раннього Нового часу не виглядає боротьбою, спричиненою релігійним протистоянням. Територіальні правителі дійсно намагалися ліквідувати іншokonфесійні лакуни у власних володіннях (навіть всупереч положенням Аугсбурзького релігійного миру)³⁷. Проте можна стверджувати, що тим самим вони мали на меті передусім власні політичні інтереси, прагнучи усунути реальні чи потенційні осередки опору на регіональному рівні. У цьому питанні інтереси євангелічних князів цілком збігаються з позиціями католицьких і реформатських можновладців.

Слід зазначити, що в деяких німецьких територіях лютеранство, хоч і мало певні успіхи, проте так і не стало провідною конфесією. Це, зокрема, стосується Кельна та інших рейнських міст, у яких католицьке духовенство силоміць придушило євангелічний рух³⁸. У Баварії під час правління герцога Альбрехта V (1550–1579) також відбувається послідовне викорінення лютеранства. Це можна пояснити як особистою відданістю Альбрехта V католицизму³⁹, так і економічними контактами з Італією й тісними родинними зв'язками з католицьким духовенством баварського патриціату. Водночас відновлення позицій католицизму передбачало й певну трансформацію його змісту і методів впливу на суспільство. Зокрема, в діяльності католицької церковної організації на території Баварії у другій половині XVI ст. знайшли поширення візитації як ефективний засіб контролю духовенства, а в системі освіти було розпочато організацію шкіл нового типу – єзуїтських колегіумів⁴⁰. Увага до контролю як засобу реформування церкви, а також до системи шкіл – спільна риса лютеранства і католицизму раннього Нового часу, хоча в однакові форми при цьому вкладався протилежний ідейний зміст.

У деяких регіонах після укладання Аугсбурзького релігійного миру активізуються і прибічники реформістського вчення. Зокрема, у Пфальці за правління Фрідріха II (1559–1576) було розпочато офіційне впровадження в церковну практику принципів кальвінізму, що спричинило конфлікт курфюрста з місцевим дворянством, яке переважно підтримувало лютеранство⁴¹.

Хоча католицька й реформатська церковні організації у другій половині XVI ст. активізували свій вплив і досягли певних успіхів, лютеранство на той час залишалося найбільш могутньою конфесією в німецьких землях – принаймні, за кількісними показниками. На початку 70-х рр. XVI ст. близько 70 % населення Німеччини складала прибічники євангелізму⁴². Щоправда, слід враховувати, що, згідно з умовами Аугсбурзького миру, головним критерієм визначення конфесійної приналежності мешканців певної території слугувало те, якого віросповідання дотримувався правитель. І все ж не підлягає сумніву, що євангелізм внаслідок здійснення Реформації й подолання низки внутрішніх суперечностей суттєво зміцнився.

У деяких випадках навіть у тих територіях, де влада належала представникам іншим конфесій, лютерани змогли досягти визнання свого віровчення. Так, в австрійських провінціях, де влада належала прокатолицькій династії Габсбургів і водночас існувала широка підтримка євангелізму, спеціальним рішенням

генерального ландтагу у Брюці в 1578 р. була ухвалена релігійна пацифікація – підтвердження прав лютеран, проголошених Аугсбурзьким миром 1555 р. У графстві Ліппе, де правляча династія прийняла реформатство, мешканці міста Лемго відстояли право здійснювати євангелічне богослужіння, що було зафіксовано церковним статутом⁴³.

В умовах політичної роздробленості Німеччини переміщення організаційних центрів лютеранства було закономірним явищем. На початковому етапі таким центром став Віттенберг, який відіграв провідну роль у євангелічній конфесіоналізації в масштабах Німеччини до другої половини 40-х рр. XVI ст. Надалі ця роль збереглася за Віттенбергом у межах Саксонії. Поряд із цим прибічники євангелізму в Саксонсько-Тюрінзькому регіоні все більшою мірою стали зосереджуватися і в Єні. В інших територіях Німеччини склалися нові регіональні центри лютеранства, що було пов'язано як із політикою місцевої влади, так і з консолідацією прибічників євангелічного вчення й остаточним оформленням його догматів. Важливим чинником цього процесу стало зростання університетів. Окрім Саксонії, найбільш могутніми серед лютеранських територій наприкінці XVI ст. стали Бранденбург, Вюртемберг, у діяльності правлячої верхівки яких виразно помітні абсолютистські тенденції. Зберегли свої позиції і деякі імперські міста, зокрема, Нюрнберг і Франкфурт-на-Майні. Їх посилення сприяло зміцненню позицій євангелізму в межах окремих регіонів і водночас спричинило подальше загострення конфесійно-політичних відносин із зовнішніми суперниками.

-
- ¹ Zeeden E.W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E.W. Zeeden // Zeeden E.W. Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform. – Stuttgart, 1985. – S. 67–112.
 - ² Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart, 1989. – S. 157–158.
 - ³ Schmidt H.R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H.R. Schmidt. – München, 1992. – S. 88.
 - ⁴ Press V. Das Alte Reich. Ausgewählte Aufsätze / V. Press. – Berlin, 1997.
 - ⁵ Дятлов В.О. Радикальна Реформація і релігійно-конфесійний регіоналізм в Європі в XVI ст. / В.О. Дятлов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 309–318.
 - ⁶ Подаляк Н.Г. Ганза: мир торгівлі и політики в XII–XVII століттях / Н.Г. Подаляк. – К., 1998. – С. 145–154.
 - ⁷ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin, 1996. – S. 57.
 - ⁸ Stupperich R. Die Vorbereitung der Reformation im Ordensland Preußen / R. Stupperich // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm/Donau, 1966. – S. 7.
 - ⁹ Stupperich R. Die Vorbereitung der Reformation im Ordensland Preußen / R. Stupperich // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm/Donau, 1966. – S. 8.
 - ¹⁰ Mau R. Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532 / R. Mau. – Leipzig, 2000. – S. 113.
 - ¹¹ Artikel der Ceremonien und anderer Kirchen Ordnung // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm/Donau, 1966. – S. 118–129.

- ¹² Голубкин Ю.А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34. – С. 64–72.; Голубкін Ю.О. На шляху до суверенної територіальної Євангелічної Церкви в курфюршестві Саксонському // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – 2004. – Вип. 27. – Серія: історичні науки: № 2. – С. 9–12.
- ¹³ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart, 1989. – S. 153.
- ¹⁴ Mau R. Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532 / R. Mau. – Leipzig, 2000. – S. 176.
- ¹⁵ Moeller B. Luthers Stellung zur Reformation in deutschen Territorien und Städten / B. Moeller // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin, 1983. – Bd. 1. – S. 574.
- ¹⁶ Widerstand gegen obrigkeitliche Reformen / R.A. Müller (Hg.) // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 317–318.
- ¹⁷ Moeller B. Luthers Stellung zur Reformation in deutschen Territorien und Städten / B. Moeller // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin, 1983. – Bd. 1. – S. 575.
- ¹⁸ Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33. – Tübingen, 1956. – S. 27–28.
- ¹⁹ Rosin R. The Reformation, Humanism, and Education: The Wittenberg Model for Reform / R. Rosin // Concordia Journal. – 1990. – Vol. 16. – № 4. – P. 316.
- ²⁰ Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33. – Tübingen, 1956. – S. 77–86.
- ²¹ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 167.
- ²² Kirchner H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566 / H. Kirchner. – Leipzig, 1988. – S. 26–29.
- ²³ Heyden H. Bugenhagen als Reformator und Visitor / H. Heyden // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 7–23; Sprengler-Ruppenthal A. Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1971. – Bd. 88. – S. 196–233.; Leder H.-G. Reform und Ordnung aus dem Wort / H.-G. Leder, N. Buske. – Berlin, 1985.; Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator. Studien zum Biographie / H.-G. Leder. – Bern / Frankfurt a. M., 2002.
- ²⁴ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 132.
- ²⁵ Folgen der Niederlage: das Augsburger Interim / R.A. Müller (Hg.) // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 454–460.
- ²⁶ Дятлов В.О. Радикальна Реформація і релігійно-конфесійний регіоналізм в Європі в XVI ст. / В.О. Дятлов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 312.
- ²⁷ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart, 1989. – S. 148.
- ²⁸ Joestel V. Ostthüringen und Karlstadt. Soziale Bewegung und Reformation im mittleren Saaleetal am Vorabend des Bauernkrieges (1522–1524) / V. Joestel. – Berlin, 1996. – S. 55–62.
- ²⁹ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin, 1996. – S. 122.
- ³⁰ Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 100.
- ³¹ Seebaß G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung / G. Seebaß. – Stuttgart, 2006. – S. 242–243.
- ³² Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 423–425.
- ³³ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 162.
- ³⁴ Подаляк Н.Г. Ганза: мир торговли и политики в XII–XVII столетиях / Н.Г. Подаляк. – К., 1998. – С. 150.

- ³⁵ Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 285.
- ³⁶ Schmidt H.R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H.R. Schmidt. – München, 1992. – S. 97.
- ³⁷ Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 283.
- ³⁸ Подаляк Н.Г. Ганза: мир торговли и политики в XII–XVII столетиях / Н.Г. Подаляк. – К., 1998. – С. 150.
- ³⁹ Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 216.
- ⁴⁰ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 167.
- ⁴¹ Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб., 2008. – С. 220.
- ⁴² Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen, 1999. – Т. 2. – S. 126.
- ⁴³ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart, 1989. – S. 160–161.